

Tämä apinoiden planeetta

Kirsti Lagerspetz

Frans de Waal: Hyväluontoinen. Oikean ja väärän alkuperä ihmisessä ja muissa eläimissä. Suomentanut Kimmo Pietiläinen. Terra Cognita 1998. Painettu Virossa. ISBN 952-5202-10-0. 322 s.

"Hyökkäyksen uhria silittävä ja taputtava tai ruokansa nälkäisen toverin kanssa jakava simpanssi paljastaa asenteita, jotka on vaikea erottaa niistä, jotka ihminen paljastaa ottaessaan itkevän lapsen syliinsä tai tehdessään vapaaehtoistyötä köyhien asuntolassa. On harhaanjohtavaa ja luultavasti väärin sanoa, että simpanssin käyttäytyminen perustuu vaistoon ja että ihmisen käyttäytyminen on moraalisen kelvollisuuden merkki...uskon, että monet ihmisen moraalisuuden perustana olevat tunteet ja kognitiiviset kyvyt olivat olemassa jo ennen kuin lajimme ilmaantui tälle planeetalle." Näin väittää etologi Frans de Waal äskettäin suomennetussa kirjassaan Hyväluontoinen (s.230).

Apinalajien käyttäytymisen kuvausta

Tekijä on tutkinut erilaisten apinalajien kuten simpanssien, kääpiösimpanssien, gorillojen, orankien, paviaanien ja makakien sosiaalista käyttäytymistä. Kirjan kuvat havainnollistavat näiden elämää mainiosti. Teosta voidaankin lukea kuvauksena eri lajien sosiaalisesta käyttäytymisestä, kuten yhteistoiminnasta, naaraiden ja koiraiden "rooleista", poikasten kasvatuksesta, ryhmän arvohierarkiasta, ryhmän sisäisistä ristiriidoista, puolustautumisesta ulkopuolisia vastaan ja pienimuotoisesta hyökkäyssodan käynnistä, seksuaalikäyttäytymisen runsaudesta ja sen merkityksestä riitojen sovittelemisessa, homoseksuaalisuudesta, kuolleiden tovereiden suremisesta ja muistamisesta ja niin edelleen. Esimerkiksi apinanaaraat sovittelevat usein ristiriitaitilanteita osapuolten välillä, samaan tapaan kuin naisten on todettu sovittelevan oman lajimme piirissä. Koska urokset ovat yleensä dominoivia, niiden välisten sosiaalisten suhteiden parantaminen koituu yleensä naaraiden omaksi eduksi, esimerkiksi naaraat saavat rauhassa hoitaa poikasiaan kun suurikokoiset urokset eivät jatkuvasti tappele vierellä. Eri apinalajeilla nämä kaikki seikat ovat jossain määrin, tai itse asiassa usein hyvinkin erilaisia. Ihmisapinoiden käyttäytyminen on "korkeampitasoista" ja "ihmismäisempää" kuin alempien apinoiden. de Waal kuvaa jonkin verran myös muiden eläinten kuin apinoiden toimintaa. Hän esittää esimerkkejä delfiniin käyttäytymisen kehittyneisyydestä verrattuna kaloihin. Apinoiden elämä näyttyytyy kaikkiaan varsin "inhimillisenä", vaikka äkkiä ilmenee piirteitä, jotka eivät sitä olekaan. Esimerkiksi sairaiden sääliminen ja niiden vahingoittamisen välttäminen on yleensä simpansseille ominaista, mutta äkkiä ne saattavatkin hyökätä esimerkiksi polion uhrien kimppuun kun nämä raahaavat raajojaan oudolla tavalla (s. 96). Sitäpaitsi apinalajien välillä on suuria käyttäytymisen eroja. Esimerkiksi ihmisapinat jakavat joskus ruokaansa muille, mutta alemmilla apinoilla ei näytä olevan edes jakamisen käsitettä.

Onko moraalit ihmisten keksintö?

Kirjan tärkein merkitys on kuitenkin siinä, että se on puheenvuoro uuden suhtautumistavan puolesta eläinten motivaatioon. Tämä koskee varsinkin altruismia, epäitsekkyyttä ja yleensä moraalit. Sekä psykologia että biologia, lähinnä geenikeskeinen sosiobiologia ovat saaneet ihmiset uskomaan, että ihmiset ja eläimet ovat kerta kaikkiaan luonnostaan itsekkäitä, ja että he/ne toimivat vain mikäli toiminnasta on heille itselleen tai heidän sukulaisilleen hyötyä. Kuten de Waal sanoo (s.9), moraalit on pidetty pelkästään ihmisen ominaisuutena. Hän lainaa esimerkiksi Thomas Henry Huxleyta (1893), jonka mukaan luonto on itsessään armoton, mutta ihmisten täytyy taistella luontoa vastaan kehittääkseen jalompia ominaisuuksiaan. Huxleyn mukaan moraalinen käyttäytyminen oli ihmisen keksintö. Tämä on ollut yleinen käsitys muillakin. Monet filosofit ovat olleet sitä mieltä, että moraalisuus on sijoitettava luonnon ulkopuolelle. Ihmisistä tulee moraalit ainoastaan mikäli se opetetaan heille. Tämä asenne on ollut suhteellisen aukoton tieteessä ulottuen filosofiasta biologiaan ja psykologiaan. Psykologian mukaan eliöiden on ajateltu käyttäytyvän vain

tavoilla, joista niitä on aikaisemmin palkittu tai jotka ne ovat jollakin muulla tavoin ympäristöstään oppineet. Poikkeuksen muodostavat tämän teorian mukaan vain vietin tyydytykseen tähtäävät käyttäytymistavat (kuten syöminen, juominen, pakeneminen jne.). Niitä eläimet harjoittavat ilman mitään muuta palkkiota, ja niitä taas puolestaan voidaan käyttää muiden taitojen oppimisen palkkioina. Tämä on vaikuttanut de Waalin mukaan myös tieteen kielenkäyttöön. Esimerkiksi biologien edellytetään kuvaavan eläimet itsekkäinä. Niissä ei esitetä olevan mitään rakastettavaa. Esimerkiksi paviaaniurosten intiimejä suhteita kuvaavana terminä "ystävyyttä" ei ole hyväksytty (s.28). Yleensäkin kaikkia antropomorfisia kuvaustapoja on paheksuttu tieteellisessä eläinten käyttäytymisen kuvauksissa.

Antropomorfismin välttäminen epätieteellisenä

Antropomorfismin tarkoitus on eläinten ja niiden käyttäytymisen kuvaamista ikäänkuin ihmismäisenä. Sehän on nykyään tavallista sarjakuvissa, eläinfilmeissä ja lapsille tarkoitetuissa tarinoissa. Niissä eläimillä esitetään olevan ihmismäisiä motiiveja, ajatuksia, toimia, tarkoitusperiä ja johtopäätöksiä. Yleensä tällaista esitystapaa pidetään viitsikkäänä, joskin huomaan itselleni usein olevan vaikeata arvostaa sitä.

Vuosisadan alussa myös eläintieteellisissä kuvauksissa eläinten käyttäytymistä kuvattiin anekdoottimaisesti. Itse näen antropomorfisuuden välttämisen eräänlaisena vastaavatuksena tällaiselle nykyäänkin viihteessä yleiselle eläinten käyttäytymisen kuvaustavalle. Vielä tämän vuosisadan alkupuolella ihmisten tunteita ja aikomuksia projisoitiin varsin kriittikömmästä selittämään eläinten käyttäytymistä myös tieteessä ja tapauksissa, joissa näistä seikoista ei voinut olla mitään tietoa. Esimerkiksi koirilla ja apinoilla oletettiin olevan mitä monimutkaisimpia ja huvittavimpia ajatuskulkuja. Myöhemmin on pyritty pitämään nämä kuvaustavat erillään eikä ole haluttu sotkea tarinakieltä tieteelliseen kieleen. Emmehän voi tietää, mitä eläimet tuntevat tai ajattelevat, voimme vain nähdä mitä ne tekevät. Akateemisessa kielenkäytössä tämä varovaisuus on kuitenkin ikäänkuin viety äärimilleen. Kuten de Waal huomauttaa, ei myöskään ole mitenkään "tieteellisempää" kuvata eläimiä julmina ja itsekkäinä, kuten nykyään näytään ajattelevan, kuin ystävällisinä ja miellyttävinä. Viimeaikaisessa tutkimuksessa esimerkiksi ihmisapinoita on tarkkailtu niin paljon ja ammattimaisesti, että myös niiden tunteista ja motiiveista voidaan hyvällä syyllä sanoa jo tiedettävän jotain. Voidaan myös joissakin tapauksissa tehdä tosiasioihin perustuvia antropomorfisia johtopäätöksiä!

Onko eläimilläkin moraalialia?

de Waal esittää tärkeän kysymyksen, johon hän sitten vastaa. Missä määrin moraalisuuden piirteitä havaitaan myös muissa eläimissä kuin ihmisissä (s. 50)? Jos moraalisuuden rakenneosia voidaan tunnistaa muista eläimistä, on todennäköistä, että myös meissä ihmisissä moraalinen käyttäytyminen perustuu perinnölliseen luonteeseemme. Sitä ei ehkä tarvitsekaan käsittää erikseen opetelluksi, ihmisluonnolle vastakkaiseksi elementiksi, joka heti paikalla pettää ellei sitä jatkuvasti jokaisessa sukupolvessa ja ryhmässä intensiivisesti opeteta ja ylläpidetä.

Mikäli kädellisillä, jotka ovat lähimpiä sukulaisiamme eläinkunnassa, esiintyy spontaania moraalista käyttäytymistä, ei voida ajatella, että ihmisilläkään moraalinen perustuisi pelkästään oppimiselle, että se olisi jatkuvaa itsekkään luontomme kieltämistä. On ajateltava, että sekä on jollain tavalla "luonnollista", ohjelmoitu meidänkin biologiseen rakenteeseemme. On erittäin todennäköistä, että esi-isillämme oli monia nykyisissä makakeissa, paviaaneissa, gorilloissa ja simpansseissa tavattavia käyttäytymisen piirteitä. de Waal kirjoittaakin (s. 373): "Moraalisuus on yhtä tiukasti kiinni neurobiologiassa kuin kaikki muu mitä teemme tai olemme."

Monien esimerkkien kautta de Waal todistaa, miten evoluutio on tuottanut moraalisuuden edellytykset: sympatian ja empatian, jotka ovat moraalisuuden peruspilarit, taipumuksen kehittää sosiaalisia normeja ja pitää niitä yllä, keskinäisen avunannon ja oikeudenmukaisuuden tajun ja kiistojen selvittämisen mekanismit. Näitä kykyjä ei kuitenkaan ole alemmilla eläimillä vaan ne riippuvat eläinlajin kehitystasosta. "On yksinkertaisesti mahdotonta kuvitella, että kala tulisi auttamaan epäonnista lammikkotoveriaan joka nykäistään (ongella) vedestä ylös..." (s.51). Kaloilla ei ole moraalialia. Sen sijaan delfiinit ja valaat käyttäytyvät täysin eri tavalla kuin kalat.

Darwinia on väärin tulkittu vain "eloonjäämistelun" esittäjäksi. Seuraava de Waalin esittämä sitaatti on sen vuoksi hyvä huomioida:

"Jokainen selkeitä sosiaalisia vaistoja, joihin myös vanhemmuuden ja yhteenkuulumisen tunteet kuuluvat, kantava eläin saa väistämättä moraalitajun heti, kun sen älylliset kyvyt ovat kehittyneet yhtä pitkälle tai melkein yhtä pitkälle kuin ihmisellä." (Charles Darwin, 1871)

Myötätuntoista käyttäytymistä esiintyy ihmisapinoilla mutta ei niinkään alemmilla apinoilla. Tällaista on esimerkiksi surun osoittaminen toverin kuoleman johdosta, toisten lohduttaminen ja suhtautuminen vammaisiin apinoihin huolehtivasti ja suvaitsevasti. Vaikka aktiivinen ruoan jakaminen toisille on vain murto-osa kaikesta luonnonvaraisissa oloissa tapahtuvasta ruoan liikkeestä, monet simpanssien käyttäytymisen tutkijat ovat raportoineet sen (s. 164). Apinat näyttävät täysin kykeneviltä samastumaan toiseen apinaan. de Waal huomauttaa (s. 76), että ihmisen ja ihmisapinan yhteisiä käyttäytymismuotoja ei pidä selittää eri tavoin.

de Waal kuvaa moraalin alkeita myös muilla eläimillä ja myös muilla moraalin alueilla kuin altruismissa. Koira-eläimillä esimerkiksi on erinomainen sosiaalisten sääntöjen taju. Niillä on hierarkkinen asenne, johon liittyy ylempässä asemassa olevan yksilön (esim. ihmisen) vihan pelko. Ehkä nämä ominaisuudet juuri ovat tehneet koirasta "ihmisen parhaan ystävä", arvelee de Waal.

Hauraudestaan ja valikoivuudestaan huolimatta kyky välittää muista on moraalijärjestelmämme peruskallio. Se on ainoa kyky joka ei sovi siististi hedonistiseen eli nautintoja tavoittelevaan ajattelutapaan (s. 101).

de Waalin kirja on tärkeä filosofinen puheenvuoro. Enää ei voida väittää, että moraalitajun jatkuva itsekään luontomme kieltämisestä. Tietenkään muut lajit eivät ole kehittäneet moraalisia prosesseja yhtä pitkälle kuin ihmiset, mutta silti me siis niitä kehittäessämme olemme olleet yhtä lujalla biologisella pohjalla kuin kehittäessämme vaikkapa omanvoiton pyyntiä tai itsesuojelua. "Ihmisen moraalitaju ulottuu niin kauas evoluution historiaan, että muillakin (so. muilla eläimillä) on siitä merkkejä... Se ei ole tuore innovaatio tai ohut kerros, joka peittää petomaisen ja itsekään rakenteemme" kirjoittaa de Waal. de Waal katsoo, että nykyisen biologian suurimpia haasteita on antaa omalle tunteelle sopiva paikka Darwinin teoriassa.

de Waalin mielestä geenin itsekyyteen perustuva ajattelu voidaan nyt "siirtää historiaan klassisena sosiobiologiana" (s. 27). de Waalin ajatus moraalista luonnollisena evoluution perustavana käyttäytymisenä tuntuu kieltämättä paremmin järkeen käyvältä ja luontevammalta kuin sosiobiologien suosima omien geenien edistämistoiminta. Kysymys, joka kuitenkin tulee etsimättä mieleen, mutta jota de Waal ei käsittele, on, missä määrin de Waalin kirjan esimerkeissä on kysymys sukulaisten ja missä määrin ulkopuolisten auttamisesta. Sosiobiologien mukaan eläinten olisikin autettava nimenomaan sukulaisiaan levittäääkseen omia geenejään, joten sellaiset esimerkit sopivat heille mainiosti. de Waalin ajattelutavan pelastamiseksi auttamistilanteita ehkä olisi tarkasteltava siltä kannalta, missä määrin ne kohdistuvat muihin kuin eläimen sukulaisiin. Tästä tullaan luultavasti vielä käymään debattia, vaikka se tämän kirjoittajasta tuntuu hiusten halkomiselta.

Tämän kirjan suomentaminen on ollut kulttuuriteko, ja uskon, että siinä esiin tuoduista asioista tullaan vielä keskustelemaan. Suomennos on kömpelö, mutta asiat tulevat riittävän selvästi esille. Kaiken kielisten kirjojen nimien antaminen englanninkielisinä suomalaisessa tekstissä näyttää nykyään yleistyneen. Ehkä alkuperäisten nimien selvittämistä pidetään kääntäjälle liian vaivalloisena. Kuitenkin esimerkiksi Konrad Lorenzin kirja Das sogenannte Böse olisi voitu mainita suomennoksen nimellä Niin sanottu paha eikä englanninkielisellä otsikolla On Aggression. On eri asia, että de Waal itse käyttää näistä teoksista englanninkielisiä nimiä, koska koko kirja on kirjoitettu englanniksi.

Kirjoittaja on Turun yliopiston psykologian professori emerita.